

Karolina SZCZEPANIAK*
Uniwersytet Łódzki

RECENZJA

Beata Tobiasz-Adamczyk (red.) (2013), *Od socjologii medycyny do socjologii żywienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Tematyka socjologii żywienia nie jest na gruncie polskiej nauki całkowicie nowa – jako subdyscyplina socjologii ogólnej (lub bardziej szczegółowo: socjologii medycyny) – pojawiała się już jako przedmiot zainteresowania badaczy i teoretyków, przedmiot nauczania oraz temat publikacji. Jak zauważa Jacek Kurczewski, opowiadając swojemu rozmówcy o genezie powstania socjologii żywienia: „Socjolog zawsze musi się zastanawiać nad tym, co wydaje się oczywiste, a co często nie jest zauważalne. Musi umieć to dostrzec i zinterpretować. Kuchnia niewątpliwie jest elementem codziennym naszego życia. Kiedyś właściwie nie zwracano na nią uwagi, bo to była sfera prywatna. Dzisiaj kuchnia bombarduje poprzez media”¹.

Wzrost zainteresowania tą problematyką przypisywany jest szerszym zmianom nie tylko w nauce, lecz także w samym społeczeństwie, w którym transformacjom wzorów żywienia towarzyszył wzrost świadomości żywieniowej społeczeństwa oraz profesjonalizacja żywienia i dietetyki. W tym nurcie tematyka odżywiania się i konsumpcji, ich kulturowych uwarunkowań, znaczenia przypisywanego jedzeniu w różnych kulturach oraz zróżnicowanych społecznie wzorów konsumpcji oraz ich społeczno-kulturowo-ekonomicznych uwarunkowań na stałe weszła do kanonu zainteresowań socjologii.

Mimo zauważalnie zwiększającego się zainteresowania socjologią żywienia brak było dotychczas w polskiej literaturze przedmiotu pozycji o spójnym, zbior-

---

* e-mail: karolina.szczepaniak@gmail.com

¹ „Socjologia prosto z garnka” rozmowa Grzegorza Łapanowskiego z Jackiem Kurczewskim, [w:] *Po co nam socjologia?*, wyd. Fundacja na rzecz Warsztatów Analiz Socjologicznych, Warszawa 2009, s. 22–23.

czym charakterze, która – zestawiając omówienia najważniejszych poruszanych w tej materii problemów – dawałaby jednocześnie solidne definicyjne podstawy i byłaby tym samym dobrym wprowadzeniem w problematykę dziedziny. Naprzeciw tym niedostatkom wyszła opublikowana niedawno przez Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego książka „Od socjologii medycyny do socjologii żywienia” pod redakcją Beaty Tobiasz-Adameczyk, jako pierwsza poświęcona w całości zagadnieniom z zakresu socjologii żywienia.

Publikacja rozpoczyna się wstępem autorstwa Tomasza Grodzkiego. Dalsza część książki została podzielona na dwie części: „Część I. Główne nurty zainteresowań socjologii żywienia jako subdyscypliny socjologii medycyny” (strony 11–83), w całości autorstwa Beaty Tobiasz-Adameczyk, oraz „Część II. Wybrane aspekty socjologii żywienia” (strony 87–234), w której znajduje się dziesięć tematycznych referatów poświęconych wybranym zagadnieniom z zakresu socjologii żywienia. Publikację kończą krótkie notki biograficzne o jej autorach.

W krótkiej, niespełna półtorastronicowej przedmowie Tomasz Grodzicki wskazuje na wzrost zainteresowania problemami żywienia we współczesnej nauce związany między innymi z niespotykaną dotychczas epidemią otyłości w krajach rozwiniętych oraz z budzącymi coraz mniej wątpliwości silnymi związkami między dietą i zwyczajami żywieniowymi ludzi a ich stanem zdrowia. O samej publikacji pisze natomiast: „Jest jednak znakomitym źródłem informacji na temat socjologicznych uwarunkowań żywieniowych. [...] Autorzy w bardzo interesujący sposób opisują współczesny świat, pokazując wieloelementową mozaikę przyczyn leżących u podłoża zaburzeń odżywiania” (s. 7–8).

Wspomniana wyżej „Część I” ma w omawianej publikacji charakter podręcznikowego, analityczno-podsumowującego wprowadzenia do tematyki socjologii żywienia. Autorka, czerpiąc z dotychczasowych ustaleń nauki oraz własnych doświadczeń badawczych, omawia w jej kolejnych rozdziałach istotę i rozwój oraz tematykę mieszczącą się w poszczególnych działach tej subdyscypliny socjologii. Sytuując socjologię żywienia w szeroko rozumianych ramach socjologii medycyny, w swoich rozważaniach wspomaga się jej dorobkiem zarówno teoretycznym, jak i empirycznym.

W rozdziale pierwszym – „Socjologia żywienia jako subdyscyplina socjologii medycyny” – Beata Tobiasz-Adameczyk upatruje genezy socjologii żywienia nie, jak mogłoby się wydawać, w socjologii ogólnej, ale bezpośrednio w bardziej szczegółowej dziedzinie socjologii – socjologii medycyny. Prowadząc czytelnika od podziału na socjologię w medycynie i socjologię o medycynie² oraz stojące

² Org. *sociology in medicine* oraz *sociology of medicine*.

przed każdą z nich zadania, przez wkład dorobku socjologii ogólnej (konceptje stylów życia, zagadnienia związane z globalizacją, znaczenie różnic międzykulturowych oraz nierówności społecznych) w tę problematykę, aż po sam rozwój piśmiennictwa związanego bezpośrednio z socjologią żywienia (również na gruncie polskim) płynnie wyjaśnia, czym jest socjologia żywienia i badaniem jakich zjawisk zajmują się badacze tej dziedziny wiedzy.

Już w pierwszym akapicie kolejnego rozdziału – „Proces medykalizacji a zmiany we wzorach odżywiania” – autorka wskazuje na ścisły związek między procesem medykalizacji, przejawiającym się w wyraźnej tendencji do „kontrolowania przez medycynę wszystkich wymiarów życia społecznego” (s. 22) a rolą socjologii w szeroko rozumianej promocji zdrowia, w tym promocji zdrowego stylu życia. Zagadnienia te zostały nie tylko omówione w perspektywie zmian we współczesnym społeczeństwie, lecz także osadzone w ramach podstawowych koncepcji socjologicznych.

W rozdziale trzecim – „Socjologiczne ujęcie zachowań w zdrowiu” – Beata Tobiasz-Adamczyk w sposób niemalże podręcznikowy przybliży czytelnikowi definicję „zachowań w zdrowiu”, a następnie bardzo szczegółowo wylicza, co – w myśl współczesnej socjologii – uznawane jest za tego typu zachowania. W skład tego rozdziału wchodzi również cztery podrozdziały w sposób problemowy i szczegółowo ujmujące różne zagadnienia związane z analizowaną problematyką. W pierwszym z nich – „Samoocena sposobu żywienia przez osoby starsze” – czytelnik zapoznaje się z wynikami badań na ten temat. W drugim – „Zachowania antyzdrowotne” – znajduje się omówienie czterech koncepcji wyjaśniających mechanizmy działania „zachowań antyzdrowotnych” (teorii dysonansu poznawczego, modelu dotyczącego znaczenia przekonań i wierzeń, modelu kulturowego pozostawiania w tyle i modelu społecznych porównań). W podrozdziale „Uwarunkowania zachowań żywieniowych” omówiona została rola poszczególnych czynników społeczno-demograficznych oraz uwarunkowań psychospołecznych na zachowania żywieniowe ludzi. Rozdział ten kończy się podrozdziałem czwartym: „Zachowania w stanie złego samopoczucia”.

Kolejny rozdział pt. „Uwarunkowania wyboru żywności” szczegółowo omawia znaczenie i specyfikę uwarunkowań kulturowych, społecznych (w tym wynikających z polityki społecznej), indywidualnych, biologicznych, psychologicznych i ekonomicznych w sposobach wybierania żywności. Ważną rolę w tym procesie przypisuje się tu różnorodnym powiązaniom między tymi determinantami oraz wpływającym na nie zróżnicowanym wzorom konsumpcji.

Rozdział „Preferencje, wybory określonych produktów”, będąc niejako kontynuacją poprzedniego rozdziału, wskazuje na znaczenie stylu życia, zachowań

i wierzeń w wyborze rodzaju, sposobach przygotowania i celebracji posiłków. Autorka zauważa również, w nurcie rozważań genderowych, dużą dysproporcję w zwyczajach żywieniowych zależną od płci. Jak twierdzi, na kobietach nie tylko spoczywa większa tradycyjna odpowiedzialność za przygotowanie posiłków, lecz także podlegają one silniejszej presji związanej z zachowaniem szczupłej sylwetki.

W rozdziale „Nierówności społeczne a wzory odżywiania” Beata Tobiasz-Adamczyk omawia społeczne i środowiskowe uwarunkowania zdrowia i sposób, w jaki przekładają się one na nierówności społeczne, oraz wskazuje na najważniejsze konsekwencje nierówności społecznych we współczesnych wzorach odżywiania się.

Siódmy rozdział – „Postrzeżenie ryzyka związanego z żywnością” – traktuje, jak wskazuje jego tytuł, o różnorodnych zagrożeniach wynikających z rodzaju, składu, sposobu przyrządzania oraz miejsca spożywania posiłków. Znajdują się w nim informacje na temat znaczenia, jakie w sposobach postrzegania tego ryzyka odgrywają świadomość społeczna i przekazy mediów masowych.

W rozdziale „Zachowania związane z samoopieką” omówione są aktywności i zachowania ludzi, zarówno jako jednostek, jak i członków grup oraz zbiorowości, podejmowane w celu rozpoznania ich indywidualnej podatności na zachorowania i zapobieżenia im oraz zapewnienia odpowiednich źródeł wsparcia na wypadek zachorowań. Podkreśla się w tym rozdziale znaczenie działań związanych z odżywianiem w celu utrzymania lub polepszenia aktualnego stanu zdrowia.

Rozdział „Zachowania w chorobie” poświęcony został sposobom reagowania ludzi na dostrzeżone nieprawidłowości w funkcjonowaniu organizmu w kontekście mechanizmów przyjmowania statusu „osoby chorej”, szukania wsparcia (indywidualnego i instytucjonalnego) oraz diagnozowania przyczyn choroby. Rozdział ten został wzbogacony o podrozdział „Samoleczenie jako wyraz zachowań w chorobie”, w którym omówione zostały mechanizmy i uwarunkowania przebiegu procesu samoleczenia.

Ostatni, dziesiąty, rozdział „Części I” – „Socjologiczne i kulturowe aspekty otyłości” – został poświęcony rozważaniom na temat definicji i społecznego znaczenia zjawiska, jakim jest, wspomiana już na początku, współczesna epidemia otyłości. We wstępie do tego rozdziału znalazł się przegląd wielu różnorodnych sposobów postrzegania i definiowania otyłości z uwzględnieniem jej wielopłaszczyznowego wymiaru (otyłość jako epidemia, stan zdrowia ludzi otyłych, otyłość jako pryzmat, przez który postrzegana jest otyła jednostka, otyłość u dzieci i jej społeczne konsekwencje) i koniecznością takiego jej analizowania. Pozostałą część rozdziału stanowią dwa podrozdziały: „Uwarunkowania otyłości” oraz „Jakość życia osób otyłych”. W pierwszym z nich Tobiasz-Adamczyk wskazuje na

znaczenie otyłości i omawia, poza biologicznymi, również społeczne i kulturowe jej determinanty. Drugi natomiast poświęca analizie jakości życia osób dotkniętych otyłością, jako punkt wyjścia przyjmując perspektywę Goffmanowskiego piętna i teorię stygmatyzacji otyłych Sophie Lewis.

II część publikacji – „Wybrane aspekty socjologii żywienia” – składa się z dziesięciu tematycznych referatów poświęconych wybranym zagadnieniom z dziedziny socjologii żywienia.

Referat „Wybrane aspekty epidemiologii żywienia”, autorstwa Elżbiety Sochackiej-Tatary, poświęcony został odżywianiu w kontekście kulturowych i społecznych determinantów warunkujących liczbę przyswajanych przez ludzi kalorii i ilość substancji odżywczych. Autorka rozpatruje tę problematykę w perspektywie niedoborów i nadwyżek pokarmowych oraz ich konsekwencji.

Anna Matyja w swoim referacie „Socjalizacja a żywienie – analiza socjologiczna” podjęła tematykę wpływu socjalizacji i przyjętych norm oraz wartości kulturowych na preferencje żywieniowe młodzieży, traktując odżywianie się młodzieży jako element jej relacji z rodzicami. W drugiej części referatu autorka skupiła szczególną uwagę na zaburzeniach w odżywianiu związanych z kryzysem wieku dojrzwania.

Referat „Uwarunkowania genderowe nierówności i przemocy w sferze zachowań żywieniowych – ujęcie interdyscyplinarne”, autorstwa Petera Sobieraja, Joanny Cicheckiej i Barbary Woźniak, został poświęcony determinowanym genderowo różnicom związanym z odżywianiem zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Autorzy w swoim referacie sytuują zagadnienia związane z żywieniem w kontekście uwarunkowanych kulturowo nierówności płciowych i wynikającej z nich przemocy symbolicznej, a także strukturalnej.

Autorka referatu „Regulacyjna funkcja religii a sposób odżywiania się i zdrowie osób zaangażowanych religijnie” – Barbara Woźniak – podejmuje problematykę socjologii żywienia w kontekście norm religijnych związanych z odżywianiem się. Autorka w referacie poddaje analizie regulacje dotyczące żywienia w wybranych tradycjach religijnych oraz omawia regulacyjny wpływ religii na styl życia.

Joanna Cichecka w referacie „Dystynkcja i dieta. Rola kapitału kulturowego w procesie kształtowania upodobań żywieniowych” omawia tematykę związków pomiędzy gustem kulinarnym a klasą społeczną Polaków po roku 1989. Jako punkt wyjścia tych rozważań autorka przyjęła kategorię gustu i habitusu, wiążąc je z właściwym danej klasie społecznej stylem życia i typem konsumpcji oraz ich reprodukcją.

Referat „Migracje międzynarodowe a żywienie” Elżbiety Ptak omawia problematykę jedzenia i odżywiania się ludzi w świetle ich migracji międzynarodowych. Uwagę autorki przyciąga zarówno znaczenie samego jedzenia w procesie migracji, jak i późniejsza akulturacja zwyczajów i nawyków żywieniowych imigrantów oraz jej zdrowotne konsekwencje.

Kolejny referat, „Waga mediów, czyli o wpływie mass mediów na kształtowanie wzorów żywienia”, autorstwa Anny Prokop, został poświęcony związkowi między przekazami medialnymi a obowiązującymi sposobami odżywiania się ich odbiorców. Autorka omawia kolejno tematykę: antyzdrowotnych nawyków żywieniowych (otyłości oraz anoreksji i bulimii), wpływu reklam na kształtowanie się wzorów żywienia oraz związków między obowiązującymi wzorami żywienia a propagowanym medialnie ideałem piękna.

Anna Jasiówka w referacie „Zaburzenia odżywiania występujące u dzieci i młodzieży” swoją uwagę poświęca psychospołecznym i kulturowym wymiarom anoreksji i bulimii psychicznej oraz ich społecznym i kulturowym uwarunkowaniom i konsekwencjom.

Referat Katarzyny Szczerbińskiej „Edukacja osób starszych w zakresie zdrowego odżywiania się” został w całości poświęcony propagowaniu właściwych zachowań żywieniowych wśród osób w późnym wieku. Autorka, poruszając ten temat, omawia wagę, determinanty, metody i przebieg zmiany stylu życia u osób starszych w kontekście wprowadzenia zmian w ich sposobach odżywiania się z perspektywy wspomagającego je w tym procesie dietetyka.

Ostatni referat „Antropologiczne podejście do nauki o żywieniu (z perspektywy amerykańskiej)”, autorstwa Petera Sobieraja, jest próbą usytuowania szeroko rozumianych nauk o żywieniu na gruncie antropologii. Autor, dokonując rozróżnienia na cztery obszary: antropologię lingwistyczną, archeologię, antropologię kulturową i antropologię fizyczną, omawia związki każdej z tych dziedzin z naukami o odżywianiu się ludzi. Podsumowując, autor opisuje tematykę żywienia w kontekście antropologii współczesnej, łączącej w sobie wcześniej wydzielone płaszczyzny.

Pozycję kończą ułożone alfabetycznie kilkudzaniowe notki biograficzne autorki I części oraz autorów poszczególnych referatów, zawierające informacje na temat ich życiorysów i zainteresowań naukowych.

Autorka książki, Beata Tobiasz-Adamczyk, będąc socjologiem medycyny oraz kierownikiem Katedry Epidemiologii Medycyny Zapobiegawczej i kierownikiem Zakładu Socjologii Medycyny Uniwersytetu Jagiellońskiego, od lat zajmuje się problematyką socjologii zdrowia, choroby i medycyny. Wśród

swoich zainteresowań badawczych wymienia między innymi zagadnienia związane z zachowaniami w zdrowiu i chorobie oraz uwarunkowaną stanem zdrowia jakością życia ludzkiego, a także socjologię żywienia właśnie. Autorka publikacji prowadzi obecnie unikatowy kurs z zakresu socjologii żywienia dla studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Podjętej przez autorkę tematyce socjologii żywienia nie poświęcono dotychczas w polskiej literaturze naukowej podobnej pozycji, zatem omawiana książka „Od socjologii medycyny do socjologii żywienia” ma charakter prekursorski w tej dziedzinie.

Już na pierwszych stronach publikacji autorka wykazuje się niekwestionowaną wiedzą z zakresu zarówno socjologii medycyny, jak i – bardziej szczegółowo – socjologii żywienia, umiejscawiając dyscyplinę w kontekście szerszego dorobku socjologii i opisując dotychczasowe i polskie, i zagraniczne osiągnięcia na tym polu.

Spoglądając na omawianą pozycję jako całość literaturową, trudno nie dostrzec pewnych dysproporcji pomiędzy wyróżnionymi w niej przez autorów częściami. Podczas gdy I część ma 72 strony, II część – licząc 147 stron – jest dwukrotnie większa. Dodatkowo już przy pierwszym kontakcie z książką rzucają się w oczy wynikające z tej dysproporcji nierówności pomiędzy jej podstawowymi elementami. Ponieważ, mimo objętościowej nierówności, I część została podzielona na 10 rozdziałów, a II część zawiera analogicznie 10 referatów, zdarza się, że czytelnik napotyka w publikacji rozdziały dwu- lub trzystronicowe, podczas gdy każdy referat stanowi minimum kilkunastostronicową całość. Znajduje to jednak swoje uzasadnienie w specyfice tego podziału: otóż pierwsze rozdziały wprowadzają czytelnika w teoretyczne zagadnienia związane z socjologią żywienia, a te z części II są poświęcone analizie empirycznych problemów mieszczących się w ramach tej dziedziny.

W trakcie lektury trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że zarysowany wyżej podział w kilku miejscach się zaciera. Jest to odczuwalne, kiedy autorka I części, bez wyraźnego uzasadnienia teoretycznego, sięga po wyniki szczegółowych badań empirycznych (np. podrozdział „Samoocena sposobu żywienia przez osoby starsze”, s. 20–31), zaś w innych miejscach odczuwa się niedosyt podobnej empirycznej egzemplifikacji (np. „Postrzeganie ryzyka związanego z żywnością”, s. 51–53). Jednocześnie w żadnym z przytoczonych przypadków sposób opisu i rodzaj wybranych (lub pominiętych) przez autorkę przykładów ani nie zaburza struktury tekstu, ani nie utrudnia jego lektury.

Jak już sygnalizowano, książka – a zwłaszcza jej I część – prawdopodobnie zgodnie z zamysłem autorów, ma raczej podręcznikowy, podsumowująco-wy-

jaśniający charakter. Autorka, wprowadzając czytelnika w kolejne zagadnienia z dziedziny socjologii żywienia, konsekwentnie dba o jasność wyводу, definicyjno-teoretyczne ugruntowanie stawianych przez siebie tez oraz szuka szerszego społecznego kontekstu dla swoich rozważań. Jednocześnie nieustannie dba o przejrzystą strukturę zarówno wyводу, jak i układu graficznego. Liczne wypunktowania, tabele i specyficzne szare ramki, zawierające najważniejsze w danym miejscu informacje, podsumowania i ciekawostki dodatkowo ułatwiają lekturę i zrozumienie przedstawianych treści.

W II części omawianej pozycji, jak już kilkakrotnie wspomniano, czytelnik napotyka zbiór dziesięciu problemowych referatów, które łącznie obejmują bardzo szeroką tematykę, w tym: zaburzenia odżywiania i ich społeczne przyczyny, konsekwencje, kulturowe i społeczne uwarunkowania odżywiania, wpływ nierówności społecznych oraz płciowych na odżywianie, miejsce odżywiania we współczesnym, zmedializowanym świecie.

W tej części zauważalna jest nie tylko ogromna różnorodność prezentowanych przez autorów tematów, lecz także bardzo duża wielość perspektyw, z jakich wybrane zagadnienia są przedstawiane. Czytelnik może zatem zapoznać się tu między innymi z opisem edukacji osób starszych w zakresie odżywiania się, przygotowanym przez lekarza geriatrę z wieloletnim doświadczeniem w tym właśnie zakresie, diagnozą wybranych aspektów epidemiologii żywienia, autorstwa doktora nauk medycznych, próbą osadzenia nauk o żywieniu i odżywianiu się w perspektywie antropologicznej czy wreszcie socjologicznymi analizami problemów związanych z żywieniem. Ta olbrzymia różnorodność, stanowiąc o niewątpliwiej wartości poznawczej publikacji i zapoznając jej czytelnika z bogatym spektrum zjawisk, utrudnia jednocześnie porównywanie zamieszczonych w niej referatów.

Omawiana pozycja jest bez wątpienia nowością w swojej dziedzinie. A zatem tym bardziej ważny jest fakt, że udało jej się uniknąć łatwego w tej tematyce uproszczenia, traktującego (z wyłączeniem problematyki zaburzeń odżywiania) tematykę żywienia jako właściwą wyłącznie społeczeństwom dostatku i obfitości. Zwrócenie przez autorów bacznej uwagi na kwestie niedostatków żywieniowych oraz wpływu nierówności na odżywianie się wskazuje na wyraźne łączenie się tej dziedziny socjologii z socjologią biedy i ubóstwa, socjologią nierówności i tworzy tym samym nową, bardzo ciekawą perspektywę badawczą.

Cechą łączącą wszystkie zamieszczone w publikacji treści jest – obok niezaprzeczalnego bogactwa bibliograficznego, mnogości zawartych tam odwołań do zagranicznych publikacji, badań i analiz – niedosyt związany ze skromną liczbą analogicznych odwołań do dorobku polskiej naukowców. Choć strategia

taka pozwoliła autorom uzyskać bardzo bogate, ciekawe i wielowątkowe opisy, pozostawia jednak wątpliwości, w jakim stopniu są one adekwatne do polskich realiów. Wydaje się jednak, że braki te wynikały głównie z niedostatku odpowiednich badań i publikacji na gruncie polskim, a wyznaczony przez autorów omawianej publikacji kierunek – poświęcenie osobnych analiz socjologii żywienia – pozwoli te niedostatki nadrobić.

Choć przy pogłębionej lekturze pozycji daje się czasem odczuć pewien niedosyt w kwestii szczegółowości i drobiazgowości przedstawianych analiz, to właśnie taki sposób prezentacji umożliwia bezproblemowe wprowadzenie w nie czytelnika mniej zaznajomionego z zagadnieniami socjologii żywienia. Tak skonstruowana część teoretyczna jest też bardzo dobrym źródłem wiedzy dla studentów, nie tylko socjologii i nauk pokrewnych, lecz także innych dziedzin zainteresowanych żywieniem.

Dodatkowo, na co warto zwrócić uwagę, podjęcie przez autorów problematyki odżywiania się osób starszych, będące dotychczas domeną dziedzin takich jak chociażby dietetyka czy – szerzej – medycyna, otwiera przed socjologią żywienia nowe płaszczyzny analityczne. Wejście tej nowej subdyscypliny w obszar szeroko rozumianej gerontologii społecznej jest podejściem nowym i niezwykle ciekawym. W kontekście współczesnych zmian demograficznych i społecznych oraz przy towarzyszącym im silnym zwrocie zainteresowania nauk społecznych w kierunku życia osób starszych, holistyczne – uwzględniające również zakres socjologii szczegółowych – traktowanie tej tematyki wydaje się szczególnie ważne.